

О.Б. Шляхов
(м. Дніпропетровськ)

ДО ПИТАННЯ ПРО СТУПІНЬ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ В УКРАЇНІ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Нині в українській історичній науці активно відбувається перегляд застарілих стереотипів і збанкрутілих концептуальних засад, котрі довго визначали магістральні «пріоритети» в інтерпретації історичних подій. Це стосується й особливостей соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Адже без вивчення своєрідності переходу України від традиційного до індустріального суспільства неможливо пояснити специфіку національного історичного процесу, виявити її місце в світовій цивілізації.

Разом з тим у більшості досліджень останнього часу, присвячених цій проблематиці, автори або уникають давати оцінку ступеня тогочасного розвитку капіталізму в Росії та Україні, або, віддаючи данину ідеологічній традиції, повторюють тезу щодо його достатньо високого чи принаймні середнього рівня. Однак, на наш погляд, подібні твердження потребують уточнення і корекції, а зрештою, і врахування всієї сукупності фактів, пов'язаних із формуванням у підросійській Україні буржуазного суспільства. Дослідження деяких аспектів цієї проблематики й є метою автора статті.

Слід відзначити, що Україна, економіка якої була інтегрована в загальноімперський ринок, у пореформений час переживала справжній індустріальний бум. На південь Росії в той час пролився багатомільярдний дощ західноєвропейських інвестицій. Суттєву роль відігравали і державні замовлення. Середньорічна сума капіталовкладень у металургію Донбасу й Придніпров'я наприкінці ХІХ ст. становила 26,2 млн крб. Отже, не випадково, що в той період Донецький басейн та Криворізький регіон були найшвидше зростаючими промисловими районами. Саме в Україні тоді було сконцентровано більше 20% підприємств імперії.

Значні зрушення відбувалися також в енергоозброєності промисловості, у техніці й технології. Передусім це торкалося металургійної, кам'яновугільної, гірничої галузі. Було створено і мережу залізниць, які зв'язали Донбас з Дніпровським промисловим районом. Досить активно розвивалася торговельно-посередницька діяльність, яка забезпечувалася розгалуженою системою бірж. Зрештою, українські землі, що входили до складу імперії, були таким регіоном, який за своїм індустріальним розвитком займав провідне місце у цілому ряді галузей промисловості країни. Становлення буржуазних відносин сприяло націотворчим процесам. О. Оглоблин відзначав: «Капіталістичний розвиток України в 19 столітті й був головним чинником перетворення українських земель в єдиний національно-територіальний масив України»¹.

Згадані економічні трансформації радянська історична наука оцінювала досить однозначно. Зокрема стверджувалося, що у пореформеній Росії в максимально короткий термін виникла система великого капіталістичного виробництва та, отже, необхідні передумови переростання капіталізму у його вищу стадію. Останнє, з точки зору радянської історіографії, власне, і сталося на початку ХХ ст. Звичайно, при цьому робилися застереження відносно певних особливостей розвитку останнього, які були породжені залишками феодального ладу в економіці й політичному житті Росії. Однак, на думку істориків, це ніяким чином не заперечувало тезу щодо «відсутності принципової різниці між російським імперіалізмом та імперіалізмом високорозвинутих країн»². Більше того, підкреслювався навіть вищий, ніж на Заході, рівень концентрації промислового виробництва у царській Росії, наголошувалося, що

деякі синдикати – такі, наприклад, як «Продпаровоз» чи «Продвагон», на початку XX ст. добилися майже стовідсоткового контролю над виробництвом продукції в своїй галузі, чого не було «навіть у провідних капіталістичних державах».

Врешті-решт, спираючись на лєнінське твердження стосовно того, що в імперії існували «найвідсталіше землеволодіння, найдикіше село – найпередовіший промисловий і фінансовий капіталізм»³, радянськими істориками пропонувався висновок, що економічна відсталість Росії була «відносною відсталістю» буржуазної країни⁴. На початку 70-х рр. XX ст. наявність «середнього рівня капіталізму» у царській імперії було проголошено як показник зрілості країни щодо соціалістичної революції, й відповідно це положення повторювалося в історичних працях як своєрідна аксіома. При цьому чітких критеріїв згаданого «середнього рівня» радянська історіографія не надавала. У даному разі, звичайно, обмежувалися констатуванням суперечливості економічної модернізації початку XX ст., яка проявлялася «в неоднаковості розвитку капіталізму по районах та галузях народного господарства»⁵.

Необхідно також зазначити, що у багатьох дослідженнях попереднього часу автори уходили від прискіпливого аналізу причин, які викликали раннє утворення монополій у Російській імперії, констатуючи лише факт появи подібних об'єднань. Не викликали сумнівів у дослідників і наслідки їх діяльності. В історичних працях звичайно наголошувалося на хижацькій політиці синдикатів, яка, забезпечуючи капіталістам надприбутки, гальмувала розвиток продуктивних сил, штучно перешкоджала технічному прогресу. Отже, в історіографії домінувала думка, що з появою у царській Росії й зокрема в Україні монополій вони зразу почали «загнивати», стримуючи з метою збільшення цін виробництво металу, видобуток вугілля тощо. Той же факт, що діяльність аналогічних монополій у країнах Західної Європи та США зовсім не перешкоджала зростанню промислового виробництва, фактично не враховувалася.

На наш погляд, даючи оцінку рівню соціально-економічного розвитку, який був притаманний українським землям у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., треба враховувати наступне.

В середині XIX ст. царська Росія вбачала у країнах Заходу, що більш динамічно розвивалися, приклад і водночас суттєву загрозу. Зрештою, низка реформ, розпочата урядом Олександра II, фактично й була на це відповідною реакцією. Отже, метою наздоганяючої модернізації, що почала здійснюватися в той період на теренах Романівської імперії, було намагання пристосувати командно-адміністративний лад, позбавлений потенцій для динамічного саморозвитку, до виклику епохи, який тоді набув чітких рис західної ринково-приватновласницької структури з усім притаманним їй шлейфом цивілізаційних характеристик. Це визначило і загальний напрям економічної політики царизму в пореформений час.

Однак реалізація вищезгаданих завдань відбувалася у вкрай несприятливих умовах. Нерозвиненість внутрішнього ринку країни, низький рівень життя переважної більшості населення, його слабкі споживчі можливості стримували нагромадження фінансів. Невипадково, що в другій половині XIX ст. процес початкового нагромадження капіталів не був завершений. На останнє звертав увагу відомий російський історик Ю.І. Кир'янов⁶. Подібної точки зору дотримується й українська дослідниця Т.І. Лазанська⁷.

Незважаючи на те, що у пореформений період значне надходження капіталів в економіку дали викупні платежі (по Україні вони становили суму у 490 млн крб), коштів для здійснення індустріалізації явно не вистачало. «Загальна сума капіталів, які були залучені не тільки в... акціонерну, промислову і торговельну справу, а й на потреби державного, міського, банківського та земельного кредиту», як відзначав у доповіді цареві в 1900 р. С. Вітте, становила 11 млрд. крб., «з них близько половини надійшли з-за кордону», в той час, як у Німеччині й Франції ця цифра сягала 30 млрд крб.⁸

Недостатня матеріальна база для розвитку великої промисловості, фінансова слабкість і нечисельність верстви підприємців обумовили надзвичайно велику роль держави в процесах індустріалізації, фактичне насадження капіталізму зверху, до якого у той час вдався царизм. Намагаючись стимулювати процеси економічної модернізації, самодержавство здійснило ряд заходів протекціоністського характеру.

Перш за все йдеться про запровадження ним системи державних замовлень за підвищеними цінами. Зокрема на початку ХХ ст. урядовий Комітет з розподілу залізничних замовлень видавав їх за цінами, що значно перевищували ринкові, та переважно саме тим підприємствам, які входили до складу синдикату «Продамет». Своєю політикою підтримки окремих груп буржуазії царизм максимально ускладнював виникнення нових металургійних підприємств, сприяючи монополізації цієї галузі промисловості. Забезпечення надприбутків підприємцям за рахунок держави також вело до підвищення податкового тиску на населення, зменшенню купівельної спроможності мас.

Крім того, треба вказати на практику встановлення урядом великих митних тарифів на імпорт, які до того ж постійно зростали. Наприклад, якщо у 1884 р. вугілля й кокс оподатковувалися в портах Азовського і Чорного морів по 2 коп. золотом з пуда, а мито на іноземний метал становило суму в 9 коп. з останнього, то у 1887 р. ці тарифи були збільшені до 4,5 коп. з пуда коксу та 30 коп. – чавуну. На початку 90-х рр. податок на нього підвищився до 52 коп., а на вугілля й кокс – до 4 і 6 коп. золотом з пуда відповідно ⁹.

Митний протекціонізм, забезпечуючи монопольне становище великої промислової буржуазії на внутрішньому ринку, призводив до постійного підвищення цін на вугілля, метал, іншу продукцію, її більш значної вартості порівняно з країнами Заходу. Так, якщо ціна на донецьке вугілля в Одесі на початку 90-х рр. ХІХ ст. становила у середньому 15 коп. за пуд, то в 1900 р. вона зросла до 24 коп. ¹⁰. Якщо пуд рейок у Великій Британії коштував 55 коп., то в Росії мінімальна ціна на них не падала у той час нижче 1 крб 12 коп.

Природно, в таких умовах широкі кола споживачів та окремі групи підприємців виступали за зменшення або навіть ліквідацію тарифів на іноземні метал і вугілля. «Завдяки надмірно високим цінам на залізо в нас надзвичайно сильно гальмується виробництво машин», – писав на початку ХХ ст. часопис «Наша Заря». Металобробні заводи «потрапляють у безвихідне становище й врятувати їх від загибелі може тільки значне зменшення мита на чавун. У цьому зниженні, додавав автор статті, зацікавлена вся промисловість Росії, крім південних підприємств, що об'єдналися в синдикат «Продамет» ¹¹.

Але власники металургійних заводів та шахт не бажали поступатися своїми прибутками. У 1914 р. журнал «Горнозаводское дело» писав: «Для надходження російського капіталу необхідно заступництво промисловості, яка народжується, і не треба думати, що ввізне мито суперечить громадському благу. Тому й з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії... висловився проти зменшення мита на іноземний чавун» ¹². У свою чергу голова ради «Продвугілля» М.С. Авдаков, звертаючись до уряду, наполягав, що «подальшому розвитку кам'яновугільної промисловості Росії слід допомагати шляхом заходів державних, не вдаючись... до послаблення митного тарифу» ¹³. Зазначимо, що у цьому разі шахтовласники знайшли повне розуміння з боку царизму, який не збирався відмовлятися від своєї політики протекціонізму.

Відповідні процеси спостерігалися і в морському транспорті країни. Докладаючи зусиль, щоб заохотити розвиток торговельного мореплавства, царизм у 1897 р. віддав перевезення в малому каботажі, а у 1900 р. й весь великий каботаж на відкуп судновласникам, що мали російське підданство. Подібні дії, на думку сучасників, фактично «вбили конкуренцію» та призвели до значного підвищення цін на перевезення,

які здійснювалися місцевими пароплавними компаніями на внутрішніх лініях. Зокрема плата за рейс від Ізмаїла до Одеси на початку XX ст. почала «переважати вартість фрахту від Лондона до Одеси»¹⁴. Таким чином, політика протекціонізму сприяла розвитку окремих галузей промисловості й транспорту при збереженні численних залишків кріпосництва, тобто забезпечувала розвиток економіки по найгіршому шляху.

Слід також згадати, що окремі підприємства діставали від самодержавства субсидії та пільги, які використовувалися для зміцнення їх монопольного становища на ринку того або іншого товару. Як писала російська преса наприкінці XIX ст., в «скарбниці були сини, у вигляді улюблених компаній, і пасинки, у вигляді таких же компаній»¹⁵. Для отримання урядової допомоги акціонерні товариства охоче пропонували керівні посади особам, які перебували на державній службі або мали якесь відношення до царського двору, намагаючись, таким чином, послугуватися їхніми зв'язками, знанням петербурзького світу, близькістю до правлячих кіл. Як відзначав у своїй монографії американський історик Л. Кехен, «приватні фірми приваблювали впливових посадових осіб неймовірними сумами з метою використати їх офіційні зв'язки й знання методів, необхідних для отримання урядових субсидій»¹⁶.

Серед адресатів величезної фінансової підтримки з боку царизму була найбільша пароплавна компанія імперії – Російське товариство пароплавства і торгівлі (РТПіТ). До складу її правління, зокрема входив флаг-капітан імператора К.Д. Нілов, який належав до найближчого оточення Миколи II¹⁷. А серед акціонерів були шість членів царської фамілії, великих князів та княгинь¹⁸. Отримуючи на початку XX ст. від уряду приблизно 1 млн крб на рік і маючи численні пільги (користування кращими пристанями, складами у портах тощо), РТПіТ довільно знижувало податки на вантажні й пасажирські перевезення, щоб ліквідувати конкурентів, а досягнувши мети, запроваджувало «обтяжливий для торгівлі тариф». Замість того щоб «боротися з іноземними фірмами..., захопити в свої руки товарообіг по закордонних лініях, – відзначалося на засіданні Державної думи, – РТПіТ боролось тільки з російськими аматорами, тобто з тими, з ким йому боротьба була легкою»¹⁹. До того ж становище монополіста не примушувало керівництво компанії приділяти увагу покращенню технічного стану своїх пароплавів, якісному обслуговуванню пасажирів та т.п. Висловлюючи загальну думку, тогочасні газети підкреслювали, що «на пасажирських пароплавах (РТПіТ. – *О.Ш.*) порядки вкрай погані», що товариство «дивиться на своїх клієнтів як на данників»²⁰.

Вважаючи подібне становище з розвитком бізнесу у країні не нормальним, підприємці наполягали на необхідності існування рівних умов для всіх. «Допомога повинна бути надана справі, поставленій в однакові умови, а не особам», – відзначалося на сторінках журналу Імператорського товариства судноплавства²¹. Подібної позиції дотримувалися і ліберально налаштовані політики імперії. Так, кадет М.В. Некрасов (у майбутньому міністр у складі Тимчасового уряду Росії), виступаючи в Державній думі, відзначав шкідливість практики надання субсидій окремим компаніям. «Допомагаючи одним..., ви таким чином вбиваєте конкуренцію інших вітчизняних товариств», – наголошував він²².

Але вирішити дані питання за умов торговельно-промислової діяльності, які склалися у царській Росії, було неможливо. Врешті-решт, це примушувало ділових людей імперії орієнтуватися не на становище на ринку певного товару чи сировини, цінувати не свободу його, а близькість до панівних кіл, можливість завдяки цьому отримувати фінансову допомогу. Отже, можна зазначити, що процеси тогочасного господарського розвитку відбувалися в своєрідній феодалній оболонці, посилюючи взаємну залежність царизму й великого капіталу. Внаслідок надзвичайно великої питомої ваги держави у процесах модернізації відбувалося часткове ослаблення ролі

ринкових регуляторів економіки, посилювався механізм блокування технологічного та соціального розвитку країни.

Відзначимо також, що створення системи великого капіталістичного виробництва здійснювалося в Росії з порушенням її класичної послідовності (дрібнотоварне виробництво, мануфактура, фабрика) і більш швидкими темпами. Відповідно природний поступовий процес переростання дрібних селянських промислів у великі капіталістичні підприємства було перервано. Так, у металургійній галузі за активної підтримки царизму й перенесення із Заходу новітніх організаційних форм виробництва зразу створювалися заводи з повним технологічним циклом, як Дніпровський у Кам'янському, Олександрівський у Катеринославі, Юзівський тощо.

Ідентичні процеси відбувалися і в машинобудуванні. У результаті низка галузей важкої промисловості складалася з незначної кількості дуже великих підприємств. Таким чином, ще в домонополістичний період виник непритаманний йому завищений рівень концентрації виробництва на найбільших фабриках та заводах. У свою чергу це привело до високої ступені концентрації пролетаріату, яка була пов'язана з вузькою спеціалізацією підприємств, з недостатнім розвитком тих видів індустрії, які могли успішно розвиватися лише у вигляді підприємств середньої й нижчої групи. Крім того, слід враховувати, що стрімкий розвиток декількох провідних галузей не супроводжувався необхідною перебудовою нижчих, базових ланок промислових структур, що обумовило виникнення диспропорцій у господарстві. Останнє значною мірою і спровокувало економічну кризу початку ХХ ст. та депресію, яка відбувалася після неї.

Схожі тенденції спостерігалися і в фінансовій сфері. Особливістю розвитку банків імперії був, як й у промисловості, процес їх ранньої концентрації. Цьому сприяла політика царизму, використання останнім Державного банку, що через систему кредитів підтримував лише великі столичні банки, керівництво яких було достатньо близьким до урядових кіл або царського двору. Провідне місце серед них належало Санкт-Петербурзькому міжнародному, Російсько-Азіатському та Азово-Донському, на частку яких припадала майже половина активів усіх акціонерних банків імперії.

Спираючись на розгалужену мережу своїх філій по всій країні, петербурзькі банки витісняли провінційні й перешкоджали створенню на місцях нових фінансових установ. Невипадково, що загальний баланс комерційних банків, розташованих в Україні, на 1898 р. становив лише близько 3% балансу всіх останніх у державі²³. Згодом їх питома вага ще зменшувалася. Отже, російські підприємці мали більше фінансів для капіталовкладень в українських губерніях. Як відзначав М. Слабченко, в Україні «не вистачало організаційних засобів, якими володів російський купець»²⁴.

Надзвичайна концентрація грошових капіталів у розпорядженні небагатьох петербурзьких та московських банків негативно позначалася на розвитку дрібних та середніх приватних фірм України, які відчували гострий дефіцит у кредиті (останнє пояснювалося незацікавленістю великих банків у довгостроковому кредитуванні подібних підприємств). Це викликало роздратування й невдоволення українських підприємців. І. Лисяк-Рудницький писав: «буржуазія України, хоч і зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централістичною економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області, росло відчуття суперечності господарських інтересів між українським півднем і московською північчю»²⁵.

Зрештою, завищена концентрація великої індустрії та надзвичайна централізація капіталів у великих столичних банках призвели до вкрай слабкого розвитку дрібної, дрібнокапіталістичної й середньої промисловості імперії. В свою чергу більш вузька спеціалізація підприємств та їх технічна оснащеність, а звідси й менша продуктивність праці обумовили той факт, що російська промисловість не могла на рівних

конкурувати з промисловістю індустріально розвинутих країн та була пристосована лише до внутрішнього ринку, який був захищений від іноземної конкуренції високими митними бар'єрами.

На темпі та проявах тогочасних модернізаційних процесів суттєво позначалося й те, що відбувалися вони у рамках старих політичних структур, за існування в країні поліцейсько-авторитарного режиму. Це зумовило прагнення самодержавства здійснювати майже повний контроль над економікою країни. Бюрократичний апарат був переконаний стосовно вирішальної ролі адміністративних рішень у господарському житті країни, а отже, намагався «опікати» фінанси, промисловість і торгівлю випробуваними засобами нагляду та дріб'язкових регламентацій. «Російські політичні порядки порушували елементарні умови господарчої діяльності періоду капіталізму, – відзначав відомий історик І.Ф. Гіндін. – Уряд був не в змозі реформувати сферу приватного права, яка склалася ще до реформи 1861 р., була застаріла й обмежувала або виключала такі елементарні буржуазні «свободи», як «свободу» конкуренції, засновництва, підприємницької діяльності...»²⁶.

У той час заснування акціонерної компанії було можливим лише за згодою уряду. Ці питання розглядалися на рівні Кабінету міністрів, а після ухвалені рішення затверджувалися імператором. Передбачалося також видання спеціального закону (статуту), який містив би положення відносно мети діяльності підприємства, суми акціонерного капіталу (без дозволу уряду його не дозволялося змінювати), органів управління ним, прав і обов'язків членів товариства, якому воно підлягало. Отже, в Російській імперії діяла система дозволу на створення акціонерних товариств. Усі ж спроби приватного бізнесу отримати згоду царизму на впровадження тут явочного принципу не дали результату. Так, вищезгаданий М.С. Авдаков підкреслював, що «будь-яке акціонерне товариство позбавлене можливості поширити свою справу... внаслідок труднощів із затвердженням статуту»²⁷.

Тогочасне законодавство імперії регламентувало й вартість цінних паперів акціонерних товариств. За законом від 21 грудня 1901 р. «Про зміни та доповнення діючих постанов про акціонерні компанії», мінімальний розмір відповідного капіталу встановлювався в сумі 200 тис. крб, а ціна акцій – у 250 крб. Пізніше ці суми були зменшені відповідно до 100 тис. крб основного капіталу і 100 крб за одну акцію. Необхідність збереження високої купюри акцій, звичайно, пояснювалася бажанням захистити населення від біржових спекуляцій та пов'язаних з цим матеріальних втрат. Так, випуск акцій навіть у 25 крб вважався недоречним. Останній, на думку урядовців, міг «залучити до спекуляції занадто широкі та малокультурні верстви населення»²⁸.

Зрештою, придбання акцій багатьох компаній було майже унеможливлено для дрібних службовців, а для робітників повністю виключалося. Це вже не відповідало інтересам підприємців, не даючи їм можливості мобілізувати на ринку вільні дрібні капітали. Недаремно на початку XX ст. з їх боку висувалися численні пропозиції щодо необхідності «стати на ґрунт демократизації... підприємств шляхом допущення для акцій цих підприємств найдрібніших купюр аж до 10 крб»²⁹.

Крім того, «Положення 1836 р. про компанії на акціях» дозволяло існування в імперії виключно іменних цінних паперів, що у свою чергу гарантувало російське підданство акціонерів. Останнє пояснювалося небажанням царизму допустити до керівництва акціонерними компаніями іноземців. Це викликало незадоволення представників бізнесу, які скаржилися, що подібні обмеження заважали надходженню капіталів в економіку країни. Зокрема журнал «Русское судоходство» звертав увагу уряду на «малорухомість іменних акцій, у силу чого банки стороняться цих підприємств»³⁰. Лише в 1896 р. Міністерство фінансів дало згоду випускати акції не тільки іменні, а й на пред'явника. Проте статуту компаній у разі випуску останніми

подібних акцій повинні були містити положення щодо обов'язкової більшості у складі правління російських підданих.

Зауважимо також, що в імперії діяло архаїчне законодавство 1845 р. (підтверджене ст. 242 Збірки норм про карні покарання, виданої у 1903 р.), яке забороняло «стачки» торговців (від слова «стакнутися» – змовитися) щодо підвищення цін. Це в разі необхідності могло бути спрямовано і проти монополій. Наслідком вищезгаданого може служити рішення, яке ухвалив один з цивільних судів імперії на початку XX ст., «побачивши у синдикатській угоді (укладеній судновласниками на Волзі. – *О.Ш.*) елемент, який суперечить добрим правилам та громадському порядку», й, отже, визнавши її незаконною. Результатом цих обмежень стало поширення випадків заснування підприємцями так званих «таємних» картелів.

Отже, вся адміністративна і господарська практика царизму не відповідала свободі підприємницької діяльності, яка склалася на Заході. Насаджуючи капіталізм зверху, уряд водночас намагався «над ним панувати», завдаючи йому певної шкоди. Жорстка регламентація підприємництва з боку держави ставала на шляху розвитку приватної ініціативи, затримувала виникнення нових компаній, збільшення капіталів останніх та реорганізацію їх, кінець кінцем входила у протиріччя з інтересами індустріальної модернізації зокрема українських губерній, економічного розвитку краю. «Не можна очікувати збільшення виробництва й поживлення банків, коли обмежують права промисловців і тримають їх під опікою», – нарікали на початку XX ст. підприємці³¹.

Необхідно підкреслити, що царська Росія майже не знала чітко вираженої стадії капіталізму вільної конкуренції. В 1887 р. у цукровій промисловості України з'явився перший синдикат, в якій об'єдналися 171 з 219 цукрових заводів. А у 90-ті рр. XIX ст. виникають вже півтора десятка монополій – картелів та синдикатів. Настільки раннім монополістичним тенденціям в економіці сприяли: по-перше, наявність у низці галузей важкої промисловості незначної кількості великих і надвеликих підприємств при вкрай недостатньому розвитку цих галузей у цілому; по-друге, надзвичайно активна протекціоністська політика царизму, що «було нехарактерне для розвитку всіх без винятку капіталістичних країн»³²; по-третє, значна фінансова підтримка з боку самодержавства окремих привілейованих компаній та фірм.

Не підлягає сумніву, що монополії об'єднання виникали тоді саме в тих галузях, де урядом здійснювалося насадження капіталізму зверху, й лише у тіні цього процесу йшла «природна» монополізація. Як слушно зазначав І.Ф. Гіндін, монополія в Російській імперії «не стільки виростала із значного розвитку вільної конкуренції, скільки була зобов'язана своїм виникненням державному втручання, яке було не притаманне іншим країнам капіталізму»³³. У свою чергу німецький дослідник К. Функен причину настільки ранньої появи монополій бачив у зовнішньому факторі, наголошуючи, що монополізувалися безпосередньо ті галузі промисловості, які знаходилися в руках іноземного капіталу³⁴.

Вже з кінця XIX ст. монополії царської Росії здійснювали регулювання виробництва шляхом його обмеження і навіть скорочення, забезпечуючи їх власникам за рахунок штучного підняття цін надзвичайно великі бариші. Так, синдикат «Продвугілля», на частку якого у 1912 р. припадало близько 60% від загального видобутку вугілля в Донбасі, навмисне обмежував виробництво палива. Про це яскраво свідчить договір, який останній уклав у 1909 р. з Жилівським товариством кам'яновугільних копалень та рудників. Угода передбачала «припинення новим контрагентом видобутку вугілля; непоновлення робіт з видобутку палива на весь термін дії цього договору; не брати на себе поставок кам'яного вугілля»³⁵.

Мета подібних комбінацій не залишалася прихованою від громадськості, органів преси імперії. «Перешкодою для подальшого розвитку кам'яновугільної справи, –

писала в 1912 р. газета «Русская молва», – є об'єднання гірничопромисловців у синдикати, свідоме зменшення видобутку вугілля, щоб свавільно потім підняти на нього ціни»³⁶. Невипадково, що в металургійній промисловості або у гірничозаводській справі прибутки капіталістів імперії становили тоді 20% і більше, в той час як підприємці Західної Європи вважали за нормальне працювати із зиском у 6–7%³⁷.

В цих умовах цілком зрозумілим було ставлення населення країни до монополій та їх діяльності. На останні воно дивилося «не інакше як на установи, що призначені для грабунку, або в усякому разі, як на найбільш потужний засіб для оббирання», – писав у 1908 р. журнал «Промышленность и торговля»³⁸. Але причини цього представники великого бізнесу імперії вбачали лише в недостатньому рівні розвитку суспільства. «Синдикатський рух може стати найбільш важким у нас, де широкі верстви населення так мало розвинуті в культурному відношенні», – відзначала Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі³⁹.

Треба також враховувати, що у російських умовах укладання монопольних угод призводило не тільки до значного зростання цін на ринку товарів, але й стримувало свободу приватнопідприємницької ініціативи, заважало появі та фінансовому зміцненню нових компаній і фірм, розвитку вільної конкуренції. Так, результатом укладення в 1911 р. картельної угоди між РТПіТ та судновласником І. Древицьким було скорочення пароплавних рейсів Азовським морем майже на половину. Поштове ж сполучення морем між містами Приазов'я фактично взагалі припинилось. «Ім ніщо інтереси пасажирів, завдання сільського господарства, торгівлі й промисловості», – зазначав журнал „Русское судоходство” з приводу договору Древицького з Руським товариством. – Вони володарі у своїх феодалських володіннях і тому роблять тільки те, що їм вигідно»⁴⁰.

Таким чином, сам факт появи монополістичних об'єднань ще зовсім не вказував на високий рівень розвитку капіталізму. Він підтверджував історичну тенденцію, яка існувала в імперії. Це дало підстави американському досліднику Л. Кехену визначити монополії царської Росії як прояви своєрідного «економічного феодалізму»⁴¹. В свою чергу В.Я. Лавричев звертав увагу на «наявність певних феодалсько-кріпосницьких домішок у монополістичних спілках» країни⁴². Зрештою, монополістичні об'єднання імперії початку ХХ ст. треба оцінити як пряме продовження привілейованого становища окремих груп підприємців, як такі організаційно-господарчі форми діяльності, що мали виразні феодалські риси. Діяльність монополій гальмувала розвиток, власне, капіталістичних відносин, які тоді ще перебували на початковій стадії, фактично сприяла консервації пережитків феодалізму в економіці.

На темпах та проявах розвитку капіталізму в українських землях надзвичайно сильно позначалися й інші фактори, зокрема психологічні та ментальні. У зв'язку з цим треба звернути увагу на значення проблеми адаптації інновацій у тогочасному суспільстві. Зазначимо, що перехід від традиційного до індустріального суспільства завжди був пов'язаний з досить болючими соціальними проблемами. Ломка суспільної стабільності в багатьох країнах вела до гострих психологічних катаклізмів. Отже, успішність модернізації багато у чому залежала від того, наскільки процес змін проходив органічно, тобто вписувався в національні інститути, сприймався населенням або хоча б його достатньо значною частиною як природний і підтримувався ним.

Проте в Російській імперії інновації брутально насаджувалися на непідготовлений ґрунт, що призводило до їх відторгнення або поступового розмивання та трансформації. Такий процес перманентно породжував боротьбу в суспільстві, його розкол. Водночас можна констатувати, що у країні тоді так і не відбулося «масове зрушення в цінностях народу». Імперська модернізація майже не зачепила глибинні пласти культури й повсякденного життя значної частини суспільства або торкнулася їх лише у негативному сенсі. Б. Кравченко цілком справедливо звертає увагу на

той факт, що появу численних промислових підприємств в Україні у другій половині ХІХ ст. «не підготували ні століття накопичення капіталу, ні проникнення капіталістичних відносин у пори українського суспільства»⁴³.

Можна стверджувати, що в той час принцип приватної ініціативи ще не переміг остаточно в свідомості соціальних низів. У свою чергу це породило негативне ставлення значної частини населення, перш за все обшинного селянства, робітників, до діяльності підприємців, опір капіталістичним перетворенням. Разом з тим не тільки в представників нижчих верств населення, а і серед інтелігенції та навіть царської бюрократії часто переважав не тільки критичний, а відверто недоброчинний погляд на підприємницьку діяльність, заповзятливість ділових людей. На початку ХХ ст., за свідченням сучасників, «на промисловців російська публіка дивилася як на оббирачів населення»⁴⁴.

Багато у чому це визначало досить двозначне соціальне становище прошарку підприємців імперії. Їх називали носіями прогресу і водночас експлуататорами. Автор історико-біографічного довідника «Діловий світ Росії» М. Баришніков слушно підкреслював їх соціальну «неповноцінність», «відсутність можливості отримати громадське визнання своїми діловими успіхами», «відверте небажання влади бачити в них самостійну політичну силу»⁴⁵. Недаремно прем'єр-міністр В.М. Коковцов, виступаючи з думської трибуни у 1913 р., був вимушений закликати депутатів, а в їх особі й усе суспільство, не «дивитися на капітал і на його організацію як на ворога»⁴⁶. Отже, модернізаційний процес у ті роки виявив небезпечний розрив між його техніко-технологічною та соціокультурною складовими.

Характерним явищем у процесі капіталістичної трансформації, яку тоді переживала Україна, була також політична недосвідченість, вузькість соціальних поглядів і програм буржуазії. На етапі становлення ранньоіндустріального суспільства остання діяла хижацькими методами. Не рахуючись з громадськими потребами, суспільною думкою, соціальними й політичними наслідками, підприємці намагалися отримати якнайбільший прибуток. Низьку продуктивність праці власники звичайно компенсували збільшенням тривалості робочого дня, встановленням мінімальної плати. Цьому сприяв зародковий характер робітничого законодавства в Російській імперії. Останнє свідчить, що роботодавці отримували економічну вигоду з політичного безправ'я безпосередніх товаровиробників. Таким чином, синтез старих, традиційних структур у господарстві царської Росії з тогочасним капіталізмом відбувався особливо боляче для мас.

Результатом форсованої, неорганічної модернізації в імперії стало силове виштовхування величезних мас людей із звичних для них соціально-економічних та культурних ніш. Такі процеси породили колосальну маргіналізацію і навіть люмпенізацію значної частини населення, в якій нагромаджувався ще не бачений за своєю силою протестний потенціал, величезний заряд злоби й ненависті до «багатіїв», до всіх, хто являв чужі для них світ та культуру.

Досить яскраво це відбиває термінологія, що використовувалася в нелегальній літературі початку ХХ ст., яку видавали різні робітничі організації, страйкові комітети. Так, у численних прокламаціях і листівках представників вищих класів, підприємців іменували не інакше, як «експлуататори», «кровопивці», а частіш за все «вороги». Все це свідчило, що в світосприйнятті народних мас склався стійкий образ ворога з вищих верств населення, що визначало характерну для них психологію соціального реваншу. Саме таке становище призвело до того, коли, за словами одного з лідерів кадетської партії князя Є.М. Трубецького, у визвольному русі країни «усілякі інші течії, окрім крайніх... були позбавлені реальної сили», коли «тільки те мало шанси на успіх, що припадало до вподоби... найменш культурним верствам суспільства»⁴⁷. Зрештою, джерелом тогочасних соціальних колізій була не тільки

класова боротьба, скільки скоріше цивілізаційне протистояння.

Підсумовуючи вищезгадане, можна констатувати, що тогочасна модернізація здійснювалася царизмом неадекватними засобами. Їх застосування дозволяло самодержавству досягнути певних тактичних результатів, але в довгостроковому, стратегічному плані подібні дії викликали розбалансування економіки, провокували зростання соціальних конфліктів та, зрештою, консервували соціокультурне, цивілізаційне відставання Російської імперії від провідних держав світу. Даючи оцінку ситуації, яка існувала в той час у країні, російський філософ О. Кара-Мурза відзначав: «Гіпертрофія державного начала в російській історії ставала як би компенсацією за архаїчність, недорозвинутість соціальної («громадянської») структури. І навпаки: сам державний деспотизм... може розглядатися як головний чинник блокування соціокультурної модернізації»⁴⁸.

Незважаючи на помітні досягнення у розвитку важкої промисловості, зміни в соціальній структурі, країна й на початку XX ст. у багатьох відношеннях зберігала риси традиційного суспільства. Поряд із новітніми підприємствами існували неіндустріальні форми праці. Розвиток продуктивних сил гальмувався слабкою економічною інфраструктурою. Як і раніше, переважна більшість населення була зайнята в аграрному секторі. До того ж культура землеробства залишалася вкрай низькою. Навіть на початку XX ст. селяни імперії використовували 6,5 млн сох та тільки 4,6 млн сталевих плугів. Слід також відзначити напівписьменність і низький рівень урбанізації населення, той факт, що у світогляді мас все ще домінували цінності добуржуазної доби.

Отже, на наш погляд, цілковито мав рацію М.Є. Слабченко, який відзначав «кволість українського капіталізму»⁴⁹. В свою чергу О.П. Реєнт звертає увагу на відсутність у той період в імперії «чистого капіталізму», підкреслюючи, що мову у цьому разі можна вести лише «про час, коли вирішальне значення в господарстві країни почали відігравати капіталістичні відносини»⁵⁰.

Російські дослідники останнім часом теж акцентують увагу на «вельми відносній зрілості капіталістичних відносин там, де вони з'явилися» у пореформений період⁵¹, та роблять висновок, що на початку XX ст. «буржуазне суспільство в ній (царській Росії. – *О.Ш.*) ще не склалося»⁵². Певним виключенням з цього є точка зору В.І. Бовикіна, який наголошував на наявності «достатньо зрілих форм капіталізму» в імперії. «Наявність цього передового, – відзначав він, – впливаючи на відстале, визначало ту «загальну лінію», якою при всій своєрідності Росії йшов її розвиток»⁵³. Але, на нашу думку, у той час скоріше мало місце зворотне. Вплив численних пережитків традиційного суспільства не просто гальмував, а викривляв, надавав потворних форм розвитку капіталістичних відносин у країні, деформував саму їхню сутність.

Таким чином, становище в українських землях царської Росії на початку XX ст., його своєрідність визначали слабкість капіталізму, складне переплетення різних історичних епох й їх паралельна еволюція, деформація економічного і соціального розвитку, надмірне втручання держави у господарське життя, низький рівень загальної та особливо правової культури переважної більшості населення.

¹ *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – К.; Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С. 49.

- ² *Емец В.А., Тарновский К.Н.* Советская историография российского империализма // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 171–174.
- ³ *Ленін В.І.* Політичні замітки // Повне зібр. тв. – К., 1971. – Т. 16. – С. 389.
- ⁴ *Черменский Е.Д.* История СССР. Период империализма. Изд. 3-е, испр. и доп. – М., 1974. – С. 7.
- ⁵ История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12 т. – М., 1968. – Т. 6. – С. 10.
- ⁶ *Кирьянов Ю.И.* Рабочие России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. – 1997. – № 4. – С. 44.
- ⁷ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С. 77.
- ⁸ Кризис самодержавия в России. 1895–1917. – Л., 1984. – С. 17–18.
- ⁹ *Крутиков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 88.
- ¹⁰ Там само. – С. 83.
- ¹¹ Наша Заря. – 1914. – № 2. – С. 46.
- ¹² Горнозаводское дело. – 1914. – № 26. – С. 9202.
- ¹³ Російський державний історичний архів (далі ? РДІА) в Санкт-Петербурзі. Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 9.
- ¹⁴ Русское судоходство. – 1897. – № 185. – С. 54.
- ¹⁵ *Крылов Н.* Наш торговый флот // Русское судоходство. – 1900. – № 214–220. – С. 74.
- ¹⁶ *Kochan L.* Russia in revolution 1890–1918: reader in modern European history University of East Anglia. – New York, 1966. – P. 161.
- ¹⁷ *Барышников М.М.* Деловой мир России: Историко-биографический справочник. – СПб., 1998. – С. 321.
- ¹⁸ Список гг. акционеров Русского общества пароходства и торговли на 1907 г. – СПб., 1907.
- ¹⁹ Государственная дума. Стенографический отчет. Сессия третья. – СПб., 1910. – Ч. IV. – С. 3478.
- ²⁰ Русское судоходство». – 1895. – № 161. – С. 130.
- ²¹ *Крылов Н.* Указ. соч. – С. 75.
- ²² Государственная дума. Стенографический отчет. Сессия первая. – СПб., 1908. – Ч. II. – С. 263.
- ²³ Історія Української РСР: У 8 т. – К., 1978. – Т.3. – С. 331.
- ²⁴ *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. – Одесса, 1923. – Ч. I. – Т. 3. – С. 178.
- ²⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С. 93.
- ²⁶ *Гиндин И.Ф.* Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране // Свержение самодержавия: Сб. статей. – М., 1970. – С. 78.
- ²⁷ РДІА. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 29.
- ²⁸ *Шепелев Л.Е.* Акционерные компании в России. – Л., 1973. – С. 266.
- ²⁹ *Филипов Ю.Д.* Очерк условий развития отечественного торгового мореплавания. – Пг., 1916. – С. 162.
- ³⁰ *Жанколя М.И.* Наше судоходство // Русское судоходство. – 1916. – № 11. – С. 23.
- ³¹ Горнозаводское дело. – 1914. – № 26. – С. 9202.
- ³² Дослідження з історії економічної думки в Україні (кінець XIX –XX ст.). – К., 1996. – С. 53.
- ³³ *Гиндин И.Ф.* Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности // История СССР. – 1963. – № 3. – С. 46.
- ³⁴ *Funken K.* Die Цkonomischen Voraussetzungen der Oktoberrevolution: Zur Entwicklung

- des Kapitalismus in Russland. – Frankfurt a/M, Zürich, 1976.
- ³⁵ РДА. – Ф. 37. – Оп. 67. – 1913. – Спр. 1202. – Арк. 182.
- ³⁶ РДА. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 5.
- ³⁷ Русское Судоходство. – 1900. – № 214–220. – С. 21.
- ³⁸ Вопросы синдикатской практики // Промышленность и торговля. – 1908. – № 2. – С. 32.
- ³⁹ Русское судоходство. – 1910. – № 8. – С. 124.
- ⁴⁰ Там же. – 1911. – № 9. – С. 137.
- ⁴¹ Kochan L. Op. cit. – P. 162.
- ⁴² Лаверычев В.Я. К вопросу об особенностях империализма в России // История СССР. – 1971. – № 1. – С. 85.
- ⁴³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997. – С. 37.
- ⁴⁴ Вопросы синдикатской практики. – С. 32.
- ⁴⁵ Барышников М.М. Указ. соч. – С. 12–13.
- ⁴⁶ Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919. – М., 1991. – С. 430.
- ⁴⁷ Трубецкой Е. Над разбитым корытом // Русская мысль. – 1911. – № 2. – С. 191–192.
- ⁴⁸ Российская модернизация: проблемы и перспективы («Материалы круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 19.
- ⁴⁹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 3 т. – Х., 1927. – Т. 2. – С. 46.
- ⁵⁰ Реснит О.П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 8.
- ⁵¹ Фельдман М.А. О противоречиях в оценке процесса монополизации в России в начале XX века // Вопросы истории. – 2003. – № 9. – С. 117.
- ⁵² Исхаков С.М. Годичное собрание Научного совета РАН «История революций в России» // Отечественная история. – 1994. – № 6. – С. 275.
- ⁵³ Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. – М., 2001. – С. 45.